

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ ТА ВРАЗЛИВІСТЬ ГАРАНТІЙ ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті висвітлюються складні процеси ядерного роззброєння молодій незалежній Україні на початку 90 – х років минулого століття, аналізується позиція окремих держав та впливових міжнародних структур щодо вказаної проблеми.

Серед міжнародних проблем, з яким зіткнулась молода Українська держава з перших днів незалежності, особливою складністю відзначалась проблема радянської ядерної зброї, розміщеної на її території. Оцінюючи процес набуття Україною статусу без'ядерної держави, перший президент незалежної країни Л.Кравчук у своїх спогадах і роздумах „Маємо те, що маємо” відзначив: „Ці події багато в чому визначили подальшу долю держави, її місце в сучасному світі” [1]. З думкою президента погоджується й перший міністр закордонних справ незалежної України А.Зленко, який у своїй мемуарній книзі „Дипломатія і політика” підкреслює: „Бути чи не бути Україні ядерною державою?” – від нашої відповіді на це питання значною мірою залежали як її національна безпека, так і місце серед цивілізованих держав світу”. І там само продовжує: „Правильна відповідь на питання щодо ядерного статусу, на мою думку, звучала так: не слід брати на плечі ношу, яка тобі не під силу, але пам'ятати, що ця ноша має цілком конкретну ціну – як фінансову, так і політичну. Саме про неї і треба було говорити з нашими партнерами... Найбільш оптимальним варіантом для нашої зовнішньої політики була б швидка і рішуча відмова від ядерної зброї в обмін на виконання чітких умов, поставлених Україною, насамперед щодо економічної та політичної підтримки реформ. Проте в тодішній Україні таке рішення було нереальним” [2]. Важко не погодитися із цими оцінками тодішніх вищих посадових осіб України, особливо зважаючи на роль ядерної зброї в сучасному світі.

Нагадаємо у зв'язку з цим, що на початку 90-х років XX століття, тобто в часи становлення української незалежності, в основу міжнародного процесу роззброєння було закладено реалізацію принципу мінімального ядерного стримування. Він, зокрема, став теоретичною базою таких міжнародних договорів про скорочення наступальних озброєнь, як „СТАРТ-1” та „СТАРТ-2”, а в договорах СНО (про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь) між СРСР і США 1991 року була викладена чітка концепція скорочення ядерних озброєнь, хоча її реалізація була справою нелегкою. Однією з причин цього було те, що після розпаду СРСР його ядерна спадщина опинила-

ся на території чотирьох новоутворених держав: Росії – 69,4 % ракетно-ядерного потенціалу СРСР, Казахстану – 13 %, Білорусі – 0,6 % та України – 17 %.

Отже, на час проголошення незалежності Україна становила надзвичайно мілітаризовану державу: на її території було зосереджено величезний ядерний арсенал, що був складовою частиною радянського ядерного потенціалу. Стратегічні ядерні сили, розміщені на території України, станом на вересень 1990 року включали 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) шахтного базування з 1828 ядерними боєзарядами та 44 стратегічні бомбардувальники, здатних нести 588 крилатих ракет. Дані щодо тактичної ядерної зброї, що знаходилась на території України на кінець 1991 р., дуже суперечливі, називаються цифри від 2000 до 3500 боєзарядів. І все ж, разом це був третій у світі за потужністю арсенал ядерної зброї. Окрім цього, на території України, зокрема у Дніпропетровську і Харкові, існували деякі ключові підприємства та конструкторські бюро, задіяні у створенні радянського ядерного потенціалу, а також розміщувалася 43-я ракетна армія [3]. Втім, перебуваючи у складі СРСР, Українська РСР не мала власної зовнішньої та оборонної політики. Зокрема, усі рішення стосовно ядерної зброї приймалися у Москві, яка здійснювала повний контроль над нею, хоча багатомільярдний внесок України в її створення протягом десятиріч згубно впливав на рівень економічного й соціального життя громадян України.

У Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. Верховна Рада проголошувала, що Україна дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти та не набувати ядерної зброї. Насамперед, це було спробою довести суверенне право України самостійно приймати найважливіші рішення, кидаючи виклик союзній владі та дистанціюватися від Центру. А проголошення Україною 24 серпня 1991 р. незалежності поставило питання про майбутнє ядерної зброї, розміщеної в Україні, у практичну площину. Це питання з моменту проголошення нашої незалежності і до середини 1996 р. перебувало в епіцентрі міжнародної політики, залишалось, як, зокрема, стверджує А.Зленко, „пріоритетним питанням практично у всіх контактах України із західними партнерами та Російською Федерацією” [4]. Воно було, без перебільшення, ключовим питанням для ствердження нової української дипломатії.

Реакцією на занепокоєність у світі, особливо на Заході, долею ядерної зброї СРСР, дислокованої в Україні, та бажанням забезпечити визнання незалежності України слід вважати Заяву Верховної Ради України „Про без’ядерний статус України” від 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада заявляла, що наявність на території України „ядерної зброї колишнього Союзу РСР є тимчасовою” і Україна проводитиме політику,

„спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави”, і „має намір приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава (ДНЯЗ, 1968 р.) і укласти з МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії” [5].

Ця Заява, по суті, була першим запобіжним кроком назустріч побажанням Росії та США, адже для керівництва щойно проголошеної незалежної України відданість ідеї без’ядерного статусу мала значення одного з вирішальних факторів, що забезпечував її дипломатичне визнання Заходом і підтримку міжнародним співтовариством українського державотворчого процесу. Уся нова українська політична еліта розуміла, що, як влучно зазначив один з провідних українських дипломатів і політичних діячів Б. Тарасюк, „саме наміри набути без’ядерний статус стали своєрідною перепусткою у міжнародне співтовариство цивілізованих країн” [6].

Щоправда, у рамках пошуку виходу із ситуації, що склалася в кінці 1991 і протягом 1992 рр., розглядалися, зокрема у військових й науково-технічних колах України, й альтернативні варіанти, зокрема щодо „можливості створення автономної системи управління пуском МБР, що знаходилися на території України і забезпечення українському вищому керівництву можливості здійснення пуску МБР незалежно від Москви”, які відстоювалися у Верховній Раді так званою групою депутатів „ядерників-державників”, але в кінцевому підсумку не знайшли підтримки влади та української громадськості. Наприклад, один із керівників Національного інституту стратегічних досліджень України А.Шевцов висловлював переконання, що „Україна мала технічну можливість взяти управління цією зброєю на себе і стати правонаступником СРСР як держава з ядерним статусом. Але уряд і парламент України зробили свій вибір на користь без’ядерного статусу” [7]. Втім, як зазначають фахівці, парадокс ситуації полягав у тому, що дискусія в політичних колах країни та серед військових спеціалістів виникла тоді, коли з території України вже було вивезено до Росії тактичну ядерну зброю, більшість ракет якої були нового покоління й мобільного базування, яка й могла розглядатися як найбільш реальний компонент ядерних сил, якщо було б прийняте політичне рішення про збереження ядерного статусу.

Слід наголосити, що питання про долю ядерної зброї було, вочевидь, одне з перших самостійних рішень українського керівництва, яке не було продиктоване, як раніше, союзною владою, і воно суперечило, як відразу стало зрозумілим, позиції Москви, яка вважала себе єдиною правонаступницею ядерного статусу СРСР. Росія прагнула поставити чи, точніше, залишити ядерну зброю, розміщену на території України, під своїм контролем і водночас зберегти Україну в полі свого

впливу й залежності і не дати США втрутитися в процес ядерного роззброєння України. За таких умов Україна перетворювалася б на заручника зовнішньої політики Росії, а військово-політичний союз із Росією, що ставав за таких умов безальтернативним, входив би в конфлікт із декларованим Україною наміром рухатись у європейському напрямку, у напрямку зближення із країнами Заходу.

Другим ключовим гравцем, який впливав на українську політику щодо ядерної зброї, були США. Американців не могла не турбувати доля ядерної зброї на території України перш за все тому, що розміщені там системи стратегічної зброї були націлені переважно на цілі на території США. Тому США постійно пов'язували свою політику щодо України, починаючи від проголошення Декларації про державний суверенітет, зі ставленням українських лідерів до ядерної зброї. Особливо активізували свої зусилля американці після референдуму 1 грудня в Україні та рішень, прийнятих у Біловезькій Пущі 8 грудня 1991 р. щодо припинення існування СРСР. Вже в кінці грудня 1991 р. за ініціативою Вашингтона в Києві проходила серія зустрічей Україна – Росія – США, на яких Сполучені Штати пропонували надати фінансову підтримку ядерному роззброєнню України.

Розрахунки деяких українських політиків на безумовну підтримку США та їх західних союзників незалежної України на пострадянському просторі на початку 1990-х років не справджувались. Адміністрація Президента США Дж. Буша – старшого розглядала Україну, як відзначає Л.Кравчук, „переважно лише як один із чинників впливу Білого дому на Кремль, як своєрідний привід для стратегічного геополітичного шантажу” [8]. Прагматичні намагання уникнути розповсюдження ядерної зброї після розпаду СРСР та зберегти єдиний контроль над цим арсеналом змушували США підтримати Росію як єдиного наступника СРСР, як держави, що володіє ядерною зброєю. Союзники США по НАТО – країни Європейського Союзу, теж були стурбовані долею ядерної зброї в Україні, про що, зокрема, свідчить Заява ЄС від 2 грудня 1991 р. щодо результатів Всеукраїнського референдуму. У ній поряд з вітаннями українському народові зазначалося, що „дотримання новою владою в Києві міжнародних угод у сфері роззброєння, включаючи повну ліквідацію ядерної зброї, є найважливішою умовою визнання України з боку 12 країн ЄС” [9].

Отже, українському керівництву, що перебувало під постійним тиском з ядерного питання як з боку Росії, так і з боку США та його союзників по НАТО, нічого не залишалось, як піти на ядерне роззброєння, але спробувати максимально використати це питання для проведення Україною незалежної політики, відмінної від Росії, а також забезпечення міжнародних гарантій її безпеки. Не останнім у цьому було прагнення українського керівництва, і це визнає пер-

ший президент України Л.Кравчук, якомога далі дистанціюватись від Росії, навіть ціною втрати можливостей для торгу з приводу забезпечення власної безпеки або отримання адекватних компенсацій за відмову від ядерної зброї. Уже в Алма-Атинській угоді про створення СНД 21 грудня 1991 р. Білорусь, Казахстан і Україна зобов'язались вивести всю тактичну зброю до Росії не пізніше 1 липня 1992 р., що і було зроблено практично без будь-якої компенсації з боку Росії. Втім, саме небажанням входження до військових структур, де переважаючим буде вплив Росії, можна пояснити відмову України в ході лютого 1992 р. саміту СНД у Мінську увійти до військового союзу країн Співдружності. А незабаром, 9 квітня, було затверджено постанову Верховної Ради України про додаткові заходи щодо забезпечення без'ядерного статусу України.

Наступним кроком України в цьому напрямку була її відмова від входження в колективну систему безпеки СНД під російським командуванням Об'єднаними Збройними Силами, Договір про створення якої підписали 15 травня 1992 р. у Ташкенті РФ, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан і Узбекистан (пізніше до Ташкентського договору приєдналися Азербайджан, Білорусь і Грузія). Завдяки цьому кроку Україна, по суті, залишилася єдиною європейською республікою СРСР, яка не втягнулася у збройні конфлікти на пострадянському просторі; українські підрозділи не брали участі у так званій колективній обороні кордонів СНД, наприклад, в Таджикистані та інших гарячих точках; у цілому в подальшому протиріччя між країнами СНД практично не відбивалися на внутрішньополітичному розвитку України, який фактично єдиний на пострадянському просторі йшов цивілізованим, мирним шляхом.

Втім, проблема ядерної зброї, зокрема стратегічної, на території України залишалася в центрі уваги світового співтовариства й, звичайно, українського політикуму. Як вважають окремі фахівці, некомпетентність Верховної Ради України, а спочатку й президента, в якого так звані депутати-пацифісти (націонал-демократи, яких підтримала відновлена фракція комуністів), що закликали до повного ядерного роззброєння, а також швидкого скорочення армії та конверсії військової промисловості, були в фаворі, призвела до грубої помилки в ядерному роззброєнні. Була прийнята помилкова концепція ядерного роззброєння. Замість того, щоб спочатку позбутися стратегічної ядерної зброї, яка становила загрозу для країн НАТО, особливо США, а потім вже тактичної – зроблено навпаки. До речі, ситуація із прискоренням практично безкоштовним виведенням тактичної зброї з території України і досі не знайшла вичерпного пояснення на офіційному рівні. Це призвело до того, що у 1992-1994 рр. проти України виступили одночасно НАТО і Росія, загрожуючи повною економічною і політичною блока-

дою, якщо вона не ратифікує договір про скорочення стратегічних ядерних озброєнь „СТАРТ-1” і не розпочне вивіз цих озброєнь. До цієї вимоги додалася ще одна – щоб Україна ратифікувала договір про приєднання до Лісабонського протоколу як неядерна держава, який від імені України 23 травня 1992 р. підписав тодішній міністр закордонних справ А.Зленко. Посилення політичного тиску на Україну з боку адміністрації Дж. Буша відчувалось і під час офіційного візиту Президента України Л.Кравчука в США на початку травня 1992 р., коли в центрі переговорів опинилась проблема вивозу з території України ядерної зброї колишнього СРСР.

У 1993 р. нову кампанію проти України, по суті, розпочав престижний американський щоденник „Нью-Йорк Таймс” передовицею „Україна: бар’єр для ядерного миру” за 11 січня. На перешкоді до ядерного миру, зазначалося в ній, стоїть Україна та інші країни колишнього СРСР, на терені яких залишилися ядерна зброя колишньої імперії. Вимагаючи від України передачі цієї зброї Росії, щоденник нагадує, що Вашингтон навіть запропонував 175 млн. доларів за перевезення, але Україна бажає більшої, величезної суми – 1,5 млрд. доларів, а також вимагає гарантій своїх кордонів перед Росією. Вочевидь, якщо Вашингтон дав би такі гарантії, то поступив би неумудро. Це могло б образити російських націоналістів. Наприкінці редакційна стаття радила замінити на посту американського посла в Україні Романа Попадюка (українця за походженням) кимось іншим, хто менше симпатизував би Україні, через нього передати Україні застереження, що США та їхні союзники готові ізолювати Україну та відмовити їй в економічній допомозі [10].

Оцінюючи цей період боротьби за оптимальне вирішення ядерного питання, Л. Кравчук зазначає, що в підходах США до проблеми ядерного роззброєння України сталися докорінні зміни лише після президентських виборів 1992 р., коли з приходом у Білий дім Б.Клінтона „нова американська адміністрація була готова переорієнтувати свою „пострадянську зовнішню політику в український бік”. Перший президент України вважає, що „Києву вдалося переконати Вашингтон: для Сполучених Штатів набагато вигідніше мати Україну союзником США, ніж сателітом Москви” [11]. Зокрема, позицію українського керівництва Л.Кравчук виклав в інтерв’ю тижневику „Таймс” 12-19 квітня 1993 р. Прочитуємо найбільш цікаві питання й відповіді Президента України: „Питання: Ви часто підтверджуєте, що Україна не має наміру залишити на своїй території ядерної зброї. Ви також говорили, що парламент ратифікує Договір „СТАРТ-1”. Чому це здійснюється так повільно? Відповідь: Я розумію американців. Їм хотілося б, щоб ми буквально на наступний день ратифікували „СТАРТ-1” і приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. І не лише американців

– це стосується і Європи. Але такі справи, як ратифікація договору, не можуть голосуватися автоматично, без вивчення. Україна також захищена у своїй безпеці. До цього часу це лише слова... Тобто ті, хто затягує з цими гарантіями, теж несуть відповідальність. Третя проблема в компенсації. Ми, на кінець, наша економіка знаходиться в кризі. Давайте дивитися, як можна допомогти Україні в інтересах всього світу, не лише України. Питання: Російський міністр закордонних справ Андрій Козирєв нещодавно сказав, що Росія готова дати Україні гарантії безпеки? Відповідь: Ну і нехай дає. Ми домовились (у січні), що гарантії будуть дані швидко, але до цього часу питання не вирішене. Всі кажуть, що вони готові. Питання: Тобто, якщо ви готові, що ж вам заважає? Яких конкретно гарантії ви хочете? Відповідь: Гарантії територіальної цілісності, незастосування сили і загрози силою, відмова від будь-якого тиску, включаючи економічний тиск на державу, яка погрожувала не лише скоротити, а й знищити ядерну зброю...” [12].

У результаті США висловили готовність виступити фактичним посередником у суперечці Москви і Києва щодо ядерної зброї, що підтвердили під час візитів до столиці України заступник держсекретаря США Струоб Телбот і керівник Пентагону Лес Еспін.

У другій половині 1993 р. проблема ядерного роззброєння займала одне з провідних місць у внутрішній і зовнішній політиці України. Верховна Рада України, де відбувалися гострі дискусії з цього приводу, відчувала постійний тиск з боку Л. Кравчука про необхідність ратифікації Договору „СТАРТ-1” та приєднання до ДНЯЗ. Врешті-решт 18 листопада 1993 р. Верховна Рада прийняла постанову про ратифікацію Договору про скорочення наступальних озброєнь („СТАРТ-1”) та Лісабонського протоколу, але з низкою застережень, зокрема щодо якнайшвидшого приєднання України до ДНЯЗ як держави, що володіє ядерною зброєю. Українським парламентом було запропоновано Президентові України провести відповідні переговори, зокрема приєднатися до переговорів США – Росія про скорочення наступальних озброєнь і затвердити програму ліквідації стратегічних ядерних наступальних озброєнь та домогтися необхідної економічної і технічної допомоги для реалізації цього процесу, фінансової компенсації за вивезення озброєння і достатньої гарантії безпеки України як передумов до обміну ратифікаційними грамотами і розгляду питання про ратифікацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї повторно.

Ці застереження до Договору „СТАРТ-1” і неприєднання до ДНЯЗ викликали гостру негативну реакцію в Росії та на Заході, які посилили прямий тиск на Україну. У США, зокрема, розпочали рекламувати програмпершого європейського турне Б. Клінтона, в якій знайшлося місце для перебування в Москві й Мінську, але не було включено Київ, що було своєрідним політичним тиском на Україну. Росія ж застосува-

ла засоби економічного тиску, близького до відкритого шантажу. У засобах масової інформації почали мусуватися точки зору російських урядових чиновників про припинення поставок нафти й газу в Україну, про відмову заключити відповідні договори на 1994 р. тощо. Причому це відбувалося на фоні дуже холодної осені й зими в Україні. На думку багатьох експертів, кампанія тиску на Україну й навіть залякування була явно неадекватною реакцією ядерних держав на цілком правомірну українську позицію щодо реалізації принципу без'ядерного статусу країни. Відомий російський фахівець з питань стратегічних озброєнь О. Арбатов, наприклад, піддав критиці Росію, США та інші ядерні держави, вважаючи, що вони мали надати гарантії від агресії проти України з використанням ядерних чи звичайних озброєнь, поваги до її територіальної цілісності та суверенітету, відмови від економічного шантажу.

У цій ситуації українською владою було здійснено низку заходів з метою розв'язання проблеми. По-перше, за дорученням Президента України Міністерство закордонних справ провело широку роз'яснювальну кампанію щодо позиції виконавчої влади і розпочало нові контакти із США та Росією з питань ядерного роззброєння. У центрі уваги української дипломатії в ООН, у свою чергу, було роз'яснення світовому співтовариству залежності процесу ядерного роззброєння України, надання їй гарантії безпеки з боку великих ядерних держав та економічної допомоги для здійснення відповідних заходів. Лише наприкінці вересня – у грудні 1993 р. під час перебування у Нью-Йорку у зв'язку з роботою 48-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН А. Зленко з цією метою провів зустрічі з керівниками зовнішньополітичних відомств 16-ти країн світу, мав переговори у держдепартаменті США.

У контексті підвищення ефективності миротворчих зусиль НБСЄ в Європі українська дипломатія виступала проти задоволення претензій будь-якої країни на особливі повноваження у справі підтримання чи відновлення миру в будь-якому регіоні світу. Делегація України незмінно виступала за розширення Ради Безпеки ООН та адаптації її структури й діяльності до потреб сучасного міжнародного життя, ініціювала прийняття резолюції про створення Спеціальної робочої групи для опрацювання пропозицій усіх зацікавлених у цьому питанні держав. Водночас в умовах гострої економічної кризи, яку переживала Україна на початку 90-х рр. XX століття, особливо важливо було врегулювати питання бюджетних внесків до каси ООН. На 49-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, як згадує А.Зленко, в 1994 р. було досягнуто мету – “зменшити невинновано високий розмір внесків України до бюджету ООН, успадкований нами з радянських часів: 1,87 % від загальної цифри”. Тобто наша держава мала сплачувати більше, ніж КНР та Індія разом узяті. Врешті “Україні вдалося перейти з фінансово невиннованої

групи “В” (економічно розвинені держави, які не є постійними членами Ради Безпеки) до більш адекватної до наших можливостей групи “С” (економічно менш розвинуті країни-члени)” [13].

По-друге, до США у грудні 1993 р. було направлено урядову делегацію на чолі з віце-прем'єр-міністром і міністром оборони України В.Шмаровим з метою вирішити протиріччя в позиціях України і США і цим зняти непорозуміння у Верховній Раді. Делегація здійснила ефективну роботу: зустрічі з американськими високопосадовцями, в тому числі з Президентом Б.Клінтоном, дозволили зрушити з місця досягнення домовленостей в економічній, військово-політичній сферах, ще раз уточнити процес ядерного роззброєння України і отримання міжнародних гарантій її безпеки.

І, нарешті, активну роботу проводив Президент України та його адміністрація: постійний обмін листами, телефонні переговори з президентами Росії і США, численні інтерв'ю і наступальна пропагандистська кампанія в засобах масової інформації на користь пошуку компромісу між США, Росією і Україною, конструктивна дискусія з парламентськими фракціями й групами в кінцевому підсумку увінчалися успіхом. Б.Клінтон змінив початковий план свого європейського турне і погодився прилетіти в Київ, щоб ще раз обговорити проблеми ядерного роззброєння, а Росія заявила, що погоджується включити в договір пункт про визнання існуючих кордонів з Україною.

Проривом на шляху до вирішення проблеми ядерної зброї, розміщеної на території України, стала Тристороння Заява „президентів України, США та Росії, прийнята за результатами їхньої зустрічі в Москві 14 січня 1994 р., яку всі три керівники держав – Л.Кравчук, Б.Клінтон і Б.Єльцин під час церемонії її підписання назвали „історичним кроком до більш міцного миру”. Договір у формі Тристоронньої Заяви трьох президентів і Додаток до неї розпочинали процес, метою якого стала ліквідація 1804 ядерних боеголовок і 176 ракетносіїв, що знаходилися на українській території, в обмін на економічну користь і гарантії безпеки України. Цій події передували американсько-українські переговори в аеропорту Бориспіль 12 січня 1994 р. під час короткострокового візиту Президента США Б.Клінтона в Україну, який, зокрема, назвав Україну країною „з великим потенціалом і важливим становищем в системі європейської безпеки” і заявив „про нову еру двосторонніх американсько-українських відносин” [14].

Однак слід відзначити очевидний компромісний характер Тристоронньої Заяви. Україні вдалося залучити США до українсько-російської суперечки щодо долі частини колишнього радянського ядерного арсеналу, розміщеного на українській території, але вона не отримала юридично зобов'язуючих гарантій своєї безпеки, включно з однозначним визнанням її територіальної цілісності. Згідно із Заявою, кордони

України можуть бути змінені „тільки мирним шляхом за взаємної згоди”. Інші гарантії практично нічого не давали додатково до прав України як суверенної держави-фундатора ООН і майбутньої учасниці ДНЯЗ, як країни, що не володіє ядерною зброєю. Усі зафіксовані в Заяві гарантії безпеки мали набути сили лише після приєднання України до ДНЯЗ як держави, що не володіє ядерною зброєю, та вступу в силу Договору СНО-1. Це був політичний за характером документ, що не підлягав ратифікації, тобто викладені в ньому гарантії не мали юридичної сили. Крім того, у Заяві йшлося про „надання справедливої своєчасної компенсації Україні, Казахстану та Білорусі у міру того, як ядерні боєзаряди, розташовані на їхніх територіях, вивозитимуться на територію Росії для розукомплектування” [15].

З метою започаткування процесу вивезення ядерних боєзарядів з України та надання за них компенсацій було підписано Додаток до Тристоронньої Заяви. Він визначав, що Росія надасть Україні протягом десяти місяців тепловиділяючі зборки для АЕС, що міститимуть 100 тонн низькозбагаченого урану. Водночас за цей термін з України принаймні 200 ядерних боєзарядів будуть вивезені до Росії для розукомплектування, а решту 89% боєзарядів Україна мала відправити до Росії протягом 7 років, а бажано – 3 років. Для фінансування цих операцій США мали сплатити Росії 60 млн. дол. авансу з майбутніх платежів від реалізації високозбагаченого урану. Передбачалась дезактивація всіх 46 найсучасніших ракет РС-22 (СС-24), розміщених на території України, протягом десяти місяців.

І все ж слід підкреслити, що, хоча підписання Тристоронньої Заяви було компромісом, який потребував насамперед суттєвих поступок з боку України, але керівництву держави та українській дипломатії вдалося вийти з тієї штучної ізоляції, яку створювали найвпливовіші ядерні держави, залучити США до українсько-російської суперечки щодо долі ядерної зброї, розміщеної на українській території. Оптимістично оцінював московську подію Президент України. „Підписавши тристоронню угоду, – доводив її значення Л.Кравчук на прес-конференції, – Україна отримала політичну, економічну і гуманістичного плану перемогу. З нами її розділили США, Росія і все світове співтовариство. Тепер ніхто не скаже, що Україна стоїть на перепоні ядерного роззброєння. Шлях до „Старту-2”, можливо, й до „Старту-3”, відкрито. Людство отримало реальну надію на втілення своєї мрії про повну ліквідацію ядерної зброї. Ми підняли політичний авторитет України, і тепер нас можуть сприймати як державу з прогнозованою політикою. Існує у світі, і з цим необхідно погодитися, певна розкладка сил. І в цій ситуації амбіції недоречні. Тим більше, що мова йде не лише про інтереси США або Росії, а й про інтереси всього людства. Ядерна зброя, яка знаходиться на нашій території, не була зброєю стримування, а швид-

ше навпаки. Ми не могли ні використати її, ні обслуговувати самостійно. У нас навіть немає полігону для її випробування. Якщо хтось до цього часу не розуміє, то, значить, не хоче цього зрозуміти. Я думаю, що парламент прийме документ, підписаний в Москві, і не буде керуватися амбіціями. Мене заспокоює лише одне: людей, які не віддають данини реальності, в парламенті меншість” [16].

Прийняте 3 лютого 1994 р. рішення Верховної Ради України про зняття застережень щодо ратифікації договору „СТАРТ-1” і Лісабонського протоколу, зазначених у постанові від 18 листопада 1993 р., і схвалення московських домовленостей було свідченням успіху Тристоронньої Заяви. Воно відбивало більш широку згоду з цього питання між виконавчою та законодавчою гілками влади. Президент Кравчук, усвою чергу, запевнив Верховну Раду, що в разі невиконання однією із країн-підписантів умов, викладених у Тристоронній Заяві, Україна припинить діяти відповідно до цього документа.

Щодо рішення про приєднання України до ДНЯЗ, то парламент обумовив його прийняття фіксацією гарантії безпеки України в спеціальних міжнародних договорах. Уряду було доручено здійснити обмін грамотами про ратифікацію Договору „СТАРТ-1” й активізувати зусилля щодо укладення угод, що впливають з інших застережень Верховної Ради. 10 травня 1994 р. уряди України та Російської Федерації для запровадження в дію досягнутих у Москві 14 січня 1994 р. домовленостей між президентами України, Росії й США уклали угоду про реалізацію Тристоронньої Заяви.

Однак до осені 1994 р. у ядерному роззброєнні України не спостерігалось великих зрушень, що, можливо, пояснюється зміною влади після президентських виборів, а головне тим, що у Верховній Раді не мало депутатів висловлювалися за те, щоб не поспішати втілювати в життя домовленості, оскільки, на їх думку, тільки ядерна зброя може гарантувати Україні національну безпеку. Через зволікання з ухваленням необхідних рішень відносини молодій державі із США та іншими країнами Заходу залишалися невизначеними.

Рішення щодо ДНЯЗ приймалося Верховною Радою України напередодні Будапештського саміту НБСЄ і за кілька місяців перед Нью-Йоркською конференцією 1995 р., що мала вирішити долю Договору. Виступаючи 16 листопада 1994 р. на засіданні Верховної Ради, присвяченій повторному розгляду питання про приєднання України до ДНЯЗ, новообраний Президент України Л.Кучма заявив, що „в Україні немає сьогодні вибору – бути їй ядерною чи без’ядерною”. Він підкреслив, що створення системи безпечного зберігання ядерної зброї вимагає від України вкладення 30 млрд. дол., а створення замкнутого циклу виробництва ядерних боєзарядів – 160-200 млрд. дол. протягом десяти років. До того ж, Україна не має полігону для випробування ядерної

зброї. Створення його було б пов'язане із серйозними труднощами, а використання полігонів інших держав і підтримання ядерної зброї в належному стані, тим більше її виробництво, зроблять, на думку президента, „Україну настільки залежною від інших ядерних країн, у першу чергу від Росії, що про жодну незалежність і суверенітет не може бути й мови”. Президент України наголосив також на вкрай невдалому моменті, обраному для прийняття доленосного рішення. Ситуативно, указував він, „від наших рішень сьогодні залежить хід світового процесу ядерного роззброєння. Якщо ми вирішили поторгуватись зі світовим співтовариством, то обрали найнесприятливіший час та найневдаліший об'єкт торгу” [17].

16 листопада 1994 р. Верховна Рада України прийняла „Закон України „Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.”. У цьому документі Верховна Рада постановила приєднатися до ДНЯЗ, але знову з низкою застережень. У першому застереженні-констатації йшлося, що положення ДНЯЗ „не охоплюють повною мірою унікальної ситуації, що склалася внаслідок розпаду ядерної держави – Союзу РСР”. Далі йшлося про відстоювання прав власності на компоненти зброї, а також про те, що „наявність ядерної зброї в Україні до її повної ліквідації, а також роботи щодо її утримання і технічного обслуговування не суперечать статтям I і II ДНЯЗ”. Принципово важливим застереженням слід вважати пункт 4. У ньому проголошується, що „загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави”, а також „застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатиметься Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси”. Формулювання цього застереження прив'язано до статті X ДНЯЗ, яка визначає умови виходу з Договору. До „виняткових обставин” були віднесені не тільки загроза силою чи використання її проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України з боку ядерної держави, але й використання економічного тиску з метою обмеження її суверенітету. Головний адресат цього застереження – Росія, ступінь економічної залежності від якої робить Україну вразливою до економічного тиску. І, нарешті, в останньому застереженні зазначалося, що „документи по приєднанню України до ДНЯЗ будуть передані державам-депозитаріям, як тільки Закон про приєднання до Договору набуде чинності, а він набуде чинності тільки після того, як Україна отримає гарантії безпеки від ядерних держав шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа” [18].

Наступного ж дня після прийняття Закону про приєднання України до ДНЯЗ Міністерство закордонних справ РФ у своїй заяві піддало

сумніву його правочинність, оскільки, мовляв, він набуває чинності тільки після офіційно наданих Україні гарантій ядерних держав і конкретно являє собою „відповідний міжнародно-правовий документ”. Представник Росії навіть виступав з цього приводу на нараді Першого комітету ООН, втім Міністерство закордонних справ України відразу відхилило випад Росії проти Закону про приєднання України до ДНЯЗ.

І все ж менш як через три тижні цей закон набув чинності після того, як наполегливі вимоги України щодо надання їй юридично зобов'язуючих гарантій безпеки призвели до підписання на саміті НБСЄ (ОБСЄ) у Будапешті 5 грудня 1994 р. президентами України, Росії, США, прем'єр-міністром Великої Британії та лідерами Казахстану й Білорусі Меморандуму. Цей Меморандум надавав Україні узгоджені гарантії безпеки, які, головним чином, дублюють відповідні положення ДНЯЗ, Статуту ООН, резолюцій Ради Безпеки ООН. Франція та КНР надали окремі документи, аналогічні за змістом.

Слід наголосити, що Меморандум від 5 грудня 1994 р. є насамперед політичним документом, що не має юридично зобов'язуючої сили. Втім, на думку фахівців, хоча він і не містив реальних гарантій, але його політичне значення не слід недооцінювати. Лідери провідних ядерних держав поставили на карту власну політичну репутацію та міжнародний престиж своїх країн.

В Україні і за кордоном Меморандум було розцінено як документ безпрецедентний. Держава, яка фактично володіє ядерною зброєю, приймає рішення позбавитися її. Ця ситуація є унікальною у світовій практиці. І документи з цього приводу теж не мають аналогів у практиці міжнародних відносин. Адже вони формуються логікою подій. Природно, держава, яка глибоко усвідомлює значення цього кроку, в тому числі й для власної майбутньої долі, хоче отримати певні гарантії своєї безпеки. А чиї гарантії можуть бути надійніші, ніж п'яти ядерних держав-членів Ради Безпеки ООН?

З юридичної точки зору можна провести певну аналогію між Будапештським меморандумом і Гельсінським актом 1975 р., який започаткував новий етап в історії європейської системи безпеки. Меморандум фіксує гарантії безпеки України – однієї з найбільших за територією й населенням європейської країни. Він фактично змінює геополітичну карту в Європі, яка існувала до цього часу. Безпрецедентність ситуації полягає в тому, що Меморандум є міжнародно-правовим документом, який прямо і недвозначно фіксує територіальну цілісність України, її політичну незалежність та існуючі кордони.

Документ про гарантії безпеки України в багатьох відношеннях унікальний як з точки зору міжнародного, так і внутрішнього права держав, які взяли на себе такі зобов'язання. У деяких країнах виникали певні проблеми, пов'язані саме з внутрішнім правом. Ішов пошук такої фор-

ми документа, який мав би, безперечно, міжнародно-правовий характер, хоч і не був би міжнародною угодою в тому розумінні, як це сформульовано у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. У ньому України-гаранти, виходячи із загальноновизнаних принципів міжнародного права, конкретизували їхню дію щодо України. Отже, зобов'язання зафіксовані хоч і не в міжнародному документі, але за своєю суттю вони є міжнародно-правовими зобов'язаннями. Звичайно, час покаже, якою буде подальша доля цього документа. Саме історичний розвиток міжнародних подій наповнюватиме його новим змістом. По суті, він може перетворитися на один з елементів нової європейської структури безпеки ХХІ століття. Адже в ньому гарантується безпека однієї з найбільших країн Європи. Жодна з колишніх союзних республік не потрапила в таку жорстку міжнародну ізоляцію, в якій знаходилась Україна аж до грудня 1994 р. внаслідок спроб великих західних держав та Росії примусити Україну здати ядерну зброю на їхніх умовах.

Щоправда, визнані спеціалісти в галузі нерозповсюдження ядерної зброї, в тому числі і в Україні, зокрема секретар Ради національної безпеки при Президенті України В.Горбулін, генерал В.Гречанінов, експерт з проблем національної безпеки А.Шевцов дали досить стриману оцінку Будапештському меморандуму. В.Горбулін, наприклад, наголошував, що „Меморандумом передбачені лише зусилля підписантів, спрямовані на організацію відповідних дій з боку Ради Безпеки ООН в разі загрози безпеці Україні ззовні, але не самі дії”. Даючи ретроспективну оцінку відмові України від ядерної зброї В.Гречанінов, у свою чергу, відзначив, що „сам процес роззброєння, на жаль, не відрізнявся зваженістю і послідовністю, а сама тактика поведінки українського керівництва визначалась ситуативно. І сьогодні можна сказати, що варто було б забезпечити більш сприятливі умови для безпеки України”. А оцінюючи наслідки ядерного роззброєння України, він стверджує, що Україна, дії якої щодо ядерного роззброєння „зміцнили політичний авторитет нашої держави у світі”, мала його „підкріпити іншими внутрішніми перетвореннями, бо за їхньої відсутності український політичний імідж неухильно знижується” [19].

1 червня 1996 р. Президент України Л.Кучма зробив заяву, прокоментовану провідними засобами масової інформації світу про те, що Україна більше не має на своїй території стратегічних ядерних боєприпасів і що наша держава, зі свого боку, повністю виконала Тристоронню Заяву, підписану 14 січня 1994 р. в Москві.

Таким чином, відмова України від володіння і виробництва ядерної зброї стала феноменальним казусом у світовій політиці роззброєння і безпеки. Вперше за півстоліття існування атомної зброї одна окрема держава самовідмовилася від статусу ядерної. Безумовно, Україна таким кроком втратила важливий засіб забезпечення національно-дер-

жавної безпеки і не може реалізовувати політику ядерного стримування. Але в оновленій Європі, як видається, чільне місце й роль кожної держави визначає далеко не стратегічний ядерний потенціал, а в першу чергу – економічний. Тобто рівень соціально-економічного розвитку кожної із країн вирішальним чином впливає на могутність їх зовнішньополітичного впливу. Це яскраво видно на прикладі Німеччини, яка і не володіючи ядерною зброєю, і також свідомо відмовившись від її розробки та виробництва, зараз відіграє провідну роль в Європейському Союзі і процесах загальноєвропейської інтеграції. Тому майбутнє зміцнення ролі України в міжнародних відносинах залежить не від нарощення мілітаристських „біцепсів”, а від поглиблення економічних та політичних реформ і творення цивілізованого за якістю і рівнем розвитку національного народногосподарського потенціалу та громадянського суспільства, які функціонують на засадах ринкової економіки і європейської демократії.

Справді, своєю послідовною політикою щодо нерозповсюдження ядерної зброї, демонтувавши величезний ядерний арсенал, розміщений на її території, Україна отримала суттєвий політичний капітал у світі. Ефективно ж розпорядитися ним – використати як потужний фактор прискорення економічних і політичних реформ та руху в напрямку до Європейського Союзу – Україна з різних об’єктивних і суб’єктивних причин не змогла. У зв’язку з цим важко також не погодитися з А.Шевцовим, який відзначав: „Україна, відмовившись від третього у світі за потужністю ядерного потенціалу, пройшла довгий і складний шлях від ядерної держави до країни з без’ядерним статусом. Проте й досі це безпрецедентне рішення не знайшло адекватної оцінки усвітової спільноти, а досвід України не став прикладом для наслідування” [20].

Дійсно, наслідки ядерного роззброєння України для її статусу у світі, національної безпеки, економічного та соціального розвитку станом на сьогодні навряд чи стануть аргументом на користь нерозповсюдження та ядерного роззброєння. Тому Україна має моральне право нарешті повною мірою реалізувати здобутий завдяки ядерному роззброєнню політичний капітал для досягнення своїх національних інтересів. Слід також враховувати, що ядерні технології, які є в розпорядженні України, дозволяють зарахувати її до групи з кількох десятків держав, які не тільки здатні створити ядерну зброю, але й можуть стати джерелом ноу-хау та матеріалів для третіх країн, що прагнуть до її набуття. Додавши до цього суттєвий потенціал України в ракетно-космічній галузі, можна цілком упевнено стверджувати, що далеко не реалізований й донині політичний потенціал, здобутий Україною внаслідок відмови від ядерної зброї на зорі незалежності, можна і слід активніше застосовувати для здійснення економічних, політичних і міжнародних цілей, які вона ставить перед собою сьогодні.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются сложные процессы ядерного разоружения молодой независимой Украины в начале 90-х годов прошлого века, анализируется позиция отдельных государств и влиятельных международных структур относительно указанной проблемы.

SUMMARY

The article deals with the difficult processes of nuclear disarmament of young independent Ukraine in early 90-s of XX century. The author also analyzes the attitude of some world powers and influential international organizations to the issue under consideration.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К., 2002. – С. 137.
2. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в\ процесі динамічних геополітичних змін. – Харків, 2003. – С. 326-327.
3. Див.: Галака С.П. Історія набуття Україною без'ядерного статусу // Цветков Гліб Миколайович. – К., 2007. – С. 113-114.
4. Зленко А.М. Назв. праця. – С. 329.
5. Ядерне законодавство. Збірник нормативно-правових актів / За ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 1998. – С. 365.
6. Тарасюк Б.І. Чи бути Україні без'ядерною? // Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 15.
7. Шевцов А. Крок убез'ядерність // Міжнародна безпека. – 1999. – № 1. – С. 9.
8. Кравчук Л. Назв. праця. – С. 161.
9. [www.mfa.gov.ua / mfa / en / publication / content / 19084](http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/19084).
10. [www.mfa.gov.ua / mfa / en / publication / content / 19084](http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/19084).
11. Кравчук Л. Назв. праця. – С. 165.
12. Цит. за: Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – С. 208.
13. Зленко А.М. Назв. праця. – С. 245.
14. [imzak.org.ua / index. php / N6 / m1140712127 type=print](http://imzak.org.ua/index.php/N6/m1140712127?type=print)
15. Україна – Росія. 1990-2000 рр. – К., 2001. – С. 242-243.
16. Цит. за: Івченко О.Г. Назв. праця. – С. 213.
17. Голос України. 1994. – 18 листопада.
18. Ядерне законодавство. Збірник нормативно-законодавчих актів. – С. 366.
19. Гречанинов В.О. Україна – держава нездійснених надій. Незалежний погляд на політичний курс розвитку України. – К., 1999. – С. 9, 16.
20. Шевцов А. Назв. праця. – С. 9.